

Marcin J. MAŁUSZYŃSKI, Klaudia KRAJEWSKA, Jakub P. KRAJEWSKI,
Ilona MAŁUSZYŃSKA

REWITALIZACJA WYBRANYCH TERENÓW POPZEMYSŁOWYCH W PRZESTRZENI MIEJSKIEJ SKIERNIEWIC ZE SZCZEGÓLNYM UWZGLĘDNIENIEM ELEMENTÓW PRZYJAZNYCH ŚRODOWISKU

Dr inż. Marcin J. Małuszyński, Dr inż. Ilona Małuszyńska – *Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie*

Adres korespondencyjny:

Wydział Budownictwa i Inżynierii Środowiska

Katedra Kształtowania Środowiska

ul. Nowoursynowska 159, 02-776 Warszawa

e-mail: marcin_maluszynski@sggw.pl; ilona_maluszynska@sggw.pl

5

Lic. Klaudia Krajewska, Inż. Jakub P. Krajewski – *Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie*

Adres korespondencyjny:

Międzywydziałowe Koło Naukowe Ekoinżynierii

Wydział Budownictwa i Inżynierii Środowiska

ul. Nowoursynowska 159, 02-776 Warszawa

e-mail: klaudia_razin@vp.pl; kuba313.krawat@wp.pl

ZARYS TREŚCI: Przekształcenie przestrzeni miejskiej to efekt ciągłych przemian, które mogą prowadzić również do pogorszenia jej stanu. Programy rewitalizacji miast pozwalają na wyprowadzenie ze stanu kryzysowego m.in. terenów poprzemysłowych i dostosowanie ich do wymogów lokalnych społeczności, ze szczególnym uwzględnieniem elementów przyjaznych środowisku. W artykule za cel przyjęto stworzenie koncepcji działań rewitalizacyjnych proponowanych do wprowadzenia na terenie poprzemysłowym w Skierniewicach, obecnie użytkowanym przez firmę Stal-Car. Działania te obejmują zabiegi, których następstwem może być powstanie miejskiej przestrzeni publicznej z elementami przyjaznymi środowisku.

SŁOWA KLUCZOWE: rewitalizacja, tereny poprzemysłowe, przestrzeń miejska, Skierniewice.

REVITALIZATION OF SELECTED BROWNFIELDS IN URBAN SPACE OF SKIERNIEWICE WITH PARTICULAR EMPHASIS ON ENVIRONMENTALLY FRIENDLY ELEMENTS

ABSTRACT: Transformation of urban space is a result of constant changes, which can also lead to a deterioration of the state of such space. City revitalization programs allow for the release of brownfields from crisis situations and adapting them to the needs of local communities, with particular emphasis on environmentally friendly elements. The aim of the article was to present the concept of revitalization activities, proposed for introduction in the brownfield site, in the city of Skierniewice, currently used by Stal-Car. These activities include treatments that can result in the creation of urban public spaces with environmentally friendly elements.

KEYWORDS: revitalization, brownfields, urban space, Skierniewice.

5.1. Wprowadzenie

Rewitalizacja w świetle obowiązującej *Ustawy z dnia 9 października 2015 roku o rewitalizacji*¹, „stanowi proces wyprowadzania ze stanu kryzysowego obszarów zdegradowanych, prowadzony w sposób kompleksowy, poprzez zintegrowane działania na rzecz lokalnej społeczności, przestrzeni i gospodarki, skoncentrowane terytorialnie, prowadzone przez interesariuszy rewitalizacji na podstawie gminnego programu rewitalizacji”.

Proces ten zdaniem M.A. Wołoszyna (2013) rozumiany jest jako działanie kompleksowe, które dostosowuje istniejącą strukturę do obowiązujących wymogów: społeczno-kulturowych, funkcjonalnych, technicznych oraz ekonomicznych. Zabiegi rewitalizacyjne powinny wynikać z koncepcji zrównoważonego rozwoju, zachowując reguły konserwatorskie. Za miarę sukcesu rewitalizacji przyjmuje się trwałe przyjęcie, a także aktywne gospodarowanie w tych strukturach lokalnej społeczności.

A. Sztando (2008) uważa, że budowa i aplikacja programu rewitalizacji wybranego wycinka miasta jest złożonym zabiegiem, który wymaga przeprowadzenia wielu działań. Czynności te można podzielić na mające charakter: diagnostyczny, konsultacyjny, negocjacyjny, planistyczny, prawny, wdrożeniowy i monitoringowy, czyli korygowanie projektów i działań w trakcie ich realizacji za pomocą pomiaru efektów rewitalizacji oraz kompleksowej oceny po zakończeniu realizacji projektu.

Pozytywne zmiany zachodzące na obszarach poprzemysłowych, a w szczególności położonych w strefach śródmiejskich, na skutek rewitalizacji są przyczyną powstania nowego ładu przestrzennego miasta, czyli takiego ukształtowania przestrzeni, „która tworzy harmonijną całość oraz uwzględnia w uporządkowa-

¹ Dz.U., 2015, poz. 1777.

nych relacjach wszelkie uwarunkowania i wymagania funkcjonalne, społeczno-gospodarcze, środowiskowe, kulturowe oraz kompozycyjno-estetyczne” (Dz.U., 2016, poz. 778).

Bezpośredni wpływ na realizację projektów i zadań inwestycyjnych, które obejmują rewitalizację mają fundusze pozyskane z różnych źródeł. Zgodnie z danymi przedstawionymi przez K. Gralak (2010), głównym instrumentem finansowania projektów rewitalizacyjnych w Polsce są dotacje publiczne, jednakże autorka sugeruje, by zwiększyć różnorodność sposobów, jak i źródeł finansowania projektów rewitalizacji. Poza środkami Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego, a także gmin i powiatów, szczególnego znaczenia, zdaniem K. Gralak (2010), powinny nabierać środki prywatne, inwestowane w działania rewitalizacyjne prowadzone w formule Partnerstwa Publiczno-Prywatnego.

Niezależnie od tego, jakie będą źródła finansowania projektu, a także wielkość oraz stopień degradacji obszaru objętego projektem rewitalizacji, należy pamiętać, jak podaje E. Masierek (2016: 93), że proces rewitalizacji „powinien zostać uszyty na miarę, uwzględniając indywidualne potrzeby, problemy, podkreślając tożsamość miejsca i jego znaczenie w strukturze miejskiej”.

Powierzchnie poprzemysłowe, które wcześniej były wyłączone z użytkowania, dzięki rewitalizacji nie stanowią już zagrożenia dla środowiska. Dodatkowo, poprzez zmianę sposobu zagospodarowania terenu mogą stać się obszarami pełniącymi funkcje najbardziej oczekiwane przez okolicznych mieszkańców. Wśród funkcji najczęściej postulowanych podczas konsultacji społecznych należy wymienić: handlowo-usługowe, gospodarcze, edukacyjne, społeczne, kulturalne, rekreacyjne i turystyczne (Małuszyńska, Małuszyński, Ancuta 2014; Małuszyńska, Małuszyński, Rutkowska 2015; Małuszyński, Gajewska, Małuszyńska 2016).

Jednym z miejsc, na których dzięki zmianie sposobu zagospodarowania istnieje możliwość znaczącej poprawy jakości środowiska zarówno terenu rewitalizowanego, jak i sąsiadujących z nim obszarów jest teren znajdujący się w Skierniewicach i dotychczas zajmowany przez firmę Stal-Car. Celem pracy było stworzenie koncepcji działań rewitalizacyjnych proponowanych do wprowadzenia na terenie poprzemysłowym w Skierniewicach, obecnie użytkowanym przez firmę Stal-Car. Przygotowując koncepcję rekreacyjnego zagospodarowania analizowanego terenu, autorzy postępowali zgodnie z wymogami Projektu Rewitalizacji Miasta Skierniewice, jak również uwzględnili postulaty mieszkańców.

5.2. Charakterystyka obszaru objętego koncepcją rewitalizacji

Opisywany w artykule obszar znajduje się w Skierniewicach przy ul. Wojska Polskiego 11. Skierniewice to miasto położone w północno-wschodniej części województwa łódzkiego w dorzeczu Wisły, na Nizinie Środkowomazowieckiej, w południowej części Równiny Łowicko-Błońskiej (Kondracki 1988).

Skierniewice pełnią funkcję węzła drogowego i kolejowego obsługującego otaczające gminy. Są również liczącym się na mapie gospodarczej Polski ośrodkiem, gdzie obok sektora produkcyjnego, szczególną rolę odgrywają funkcje edukacyjna i naukowa. Największym odbiornikiem wód powierzchniowych z terenu miasta Skierniewice jest rzeka Skierniewka i wybudowany w jej naturalnej dolinie zbiornik wodny „Zadębie”, który ma charakter retencyjny, ale jest wykorzystywany rekreacyjnie. Na terenie Skierniewic występuje zieleń miejska (3 parki, skwery, zieleń uliczna, tereny zieleni osiedlowej), nasadzenia przy ciągach komunikacyjnych, ogródki działkowe i lasy. Miasto zamieszkuje ponad 48 tys. osób, z tym że obserwowana jest niewielka tendencja spadkowa².

Analizowany obszar to teren byłych warsztatów mechanicznych, obecnie jest użytkowany przez firmę Stal-Car istniejącą od 2006 roku. Znacząca część opisywanego terenu pokryta jest płytami betonowymi i budynkami warsztatowo-magazynowymi. Jedynie na obrzeżach znajduje się roślinność, która w niewielkim stopniu podnosi atrakcyjność obszaru. Po północnej stronie analizowanego terenu znajduje się obszar zabudowań jednorodzinnych (ryc. 1). Na zachód i południe od granic opisywanej firmy przepływa rzeka Skierniewka. Po stronie wschodniej obszaru zajmowanego przez firmę Stal-Car znajduje się Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Skierniewicach.

Ryc. 1. Lokalizacja firmy Stal-Car na terenie miasta Skierniewice

Źródło: opracowanie własne w oparciu o <http://www.geoportal.gov.pl/> (dostęp: 09.12.2016).

Stal-Car jest profesjonalną firmą świadczącą usługi w zakresie: gospodarowania odpadami, demontażu pojazdów, recyklingu, sprzedaży używanych części samochodowych, obsługi firm w zakresie realizacji obowiązków przedsiębiorców, wynikających z Prawa Ochrony Środowiska. Głównymi celami strategicznymi firmy są (Małuszyńska, Małuszyński, Chornicka, Bielecki 2014):

² M. Lamprecht, T. Marszał (2009); http://lodz.stat.gov.pl/vademecum/vademecum_lodzkie/portrety_miast/miasto_Skierniewice.pdf (dostęp: 06.04.2017).

- wprowadzanie w życie zmian legislacyjnych i ich przestrzeganie w zakresie szeroko pojętej ochrony środowiska i innych wymagań;
- zapobieganie powstawaniu zanieczyszczeń i ich szybkim, a zarazem profesjonalnym usuwaniu, gdy zaistnieją w sytuacji kryzysowej;
- ciągle udoskonalanie działań firmy ukierunkowane na spełnienie rosnących oczekiwań klientów przy jednoczesnej minimalizacji wpływu instalacji na środowisko;
- profesjonalne zagospodarowanie odpadów w ramach ekologii obejmujące zbiórkę, gromadzenie, przekazanie do recyklingu produktowego lub materiałowego, a także kierowanie do utylizacji lub innego zagospodarowania pozyskanych odpadów.

Podczas przygotowywania Projektu Rewitalizacji Miasta Skierniewice na lata 2016–2022 przeprowadzono konsultacje społeczne, które potwierdziły, że mieszkańcom brakuje miejsca do odpoczynku. Mimo że w mieście znajduje się duży park, to zbyt duża odległość uniemożliwia części osób korzystanie z niego. Większość badanych wskazała, że w południowej części miasta brakuje miejsca integrującego mieszkańców, a także stanowiącego wizualnie atrakcyjny teren zielony.

Projekt Rewitalizacji Miasta Skierniewice na lata 2016–2022 zakłada stworzenie miasta atrakcyjnego, o wysokim poziomie rozwoju, przyjaznej środowisku gospodarce, oferującego perspektywę dobrej jakości życia. W projekcie zakłada się zbudowanie nowoczesnego ośrodka miejskiego, wykorzystującego własny potencjał produkcyjno-usługowy oraz turystyczny i rekreacyjny, dogodne położenie geograficzne i walory naturalne dla rozwoju i wzmocnienia współpracy społeczno-gospodarczej, atrakcyjnego dla zamieszkania i pobytu. Celem projektu jest rozwój nowoczesnego miasta i zrównoważonej gospodarki o środowiskowych walorach technologicznych i dynamicznej przedsiębiorczości z udziałem aktywnych zawodowo i społecznie mieszkańców³.

Wprowadzenie w życie Projektu Rewitalizacji Miasta Skierniewice na lata 2016–2022 spowodowało, że opisywany obszar został objęty tym projektem i będzie podlegał rewitalizacji. Dodatkowo należy wspomnieć, że w niedalekiej przyszłości na działce sąsiadującej z firmą od wschodu, planowana jest budowa Europejskiego Centrum Ortopedii w Skierniewicach⁴. W związku z tym należy się spodziewać, że miasto nie będzie zainteresowane przedłużeniem umowy dzierżawy tego terenu z firmą Stal-Car, stąd też autorzy postanowili stworzyć koncepcję rekreacyjnego zagospodarowania analizowanego terenu.

³ http://www.bip.um.skierniewice.pl/dokumenty/zalacznik_do_uchwaly_xxxii-1892016.pdf (dostęp: 09.07.2017).

⁴ <http://www.dzienniklodzki.pl/wiadomosci/skierniewice/a/europejskie-centrum-ortopedii-w-skierniewicach-amerykanin-z-nasa-wylozy-pieniadze-na-budowe-kliniki,10421112/> (dostęp: 08.08.2017).

5.3. Koncepcja zagospodarowania analizowanego obszaru

Zaspokojenie postulatów mieszkańców, przy jednoczesnym spełnieniu wymogów stawianych przez wprowadzony Program Rewitalizacji Miasta Skierniewice, zdaniem autorów jest możliwe poprzez stworzenie obszaru przestrzeni publicznej, na terenie zajmowanym przez firmę Stal-Car. Przygotowując koncepcję zagospodarowania tego miejsca, uwzględniono jego ustawową definicję (*Obwieszczenie Marszałka Sejmu...* 2016)⁵, w której ustawodawca podkreśla, iż ma to być: „obszar o szczególnym znaczeniu dla zaspokojenia potrzeb mieszkańców, poprawy jakości ich życia i sprzyjający nawiązywaniu kontaktów społecznych ze względu na jego położenie oraz cechy funkcjonalno-przestrzenne [...]”. Chęć sprostania potrzebom jak największej liczby okolicznych mieszkańców przyczyniła się do opracowania koncepcji parku.

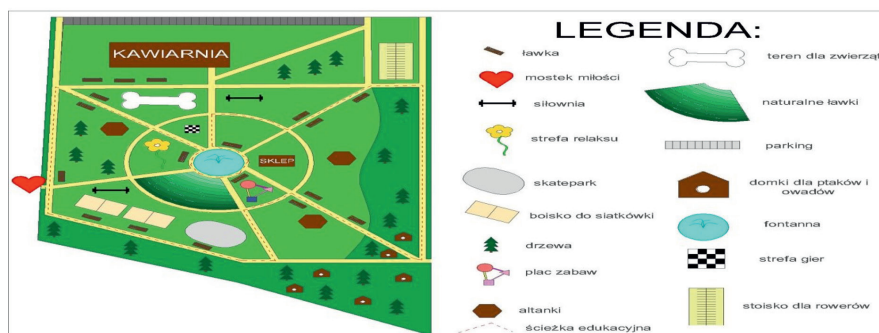
Ze względu na dotychczasowy sposób użytkowania badanego terenu i dla uniknięcia ewentualnych zagrożeń dla zdrowia przyszłych jego użytkowników, przed przystąpieniem do prac budowlanych należy usunąć elementy utwardzonej nawierzchni. Następnie należy przeprowadzić badania środowiska gruntowo-wodnego, aby upewnić się, że nie ma w nim szkodliwych substancji. W przypadku określenia, że grunty są zanieczyszczone, należy dołożyć wszelkich starań, aby doprowadzić je do stanu, w którym będą nadawały się do użytkowania.

Teren przewidziany do rewitalizacji w prezentowanej koncepcji zagospodarowania ma stać się parkiem (ryc. 2). Nowo projektowany park ma być podzielony na strefy, które sprostają oczekiwaniom wszystkich grup wiekowych mieszkańców Skierniewic, a także turystów odwiedzającym miasto. Wzdłuż ulicy 26 Dywizji Piechoty (górną część rysunku), przewidziano parking dla samochodów i rowerów w celu zwiększenia liczby potencjalnych odwiedzających. W parku zaprojektowano ścieżkę edukacyjną, która może stanowić m.in. uzupełnianie lekcji przyrody dla dzieci z okolicznych przedszkoli i szkół. W centrum parku przewidziana została fontanna, której szum wody pozwoli na uspokojenie i wyciszenie po codziennych obowiązkach. Dodatkową atrakcją będzie podświetlenie fontanny, co sprawi, że wieczorami mieszkańcy będą mogli podziwiać wspaniałe widoki z rozmieszczonych w jej otoczeniu ławek. Dzięki wszechstronności zaprojektowanego parku będzie można nie tylko odpocząć, ale także aktywnie spędzić czas zarówno w towarzystwie znajomych, jak i zwierząt.

Istniejący nieliczny starodrzew zostanie objęty zabiegami pielęgnacyjnymi, a dodatkowe nasadzenia zapełnią przestrzenie po rozebranych budynkach i dodadzą uroku oraz zapewnią powstanie stref zacienionych, jak również przyczynią się oczyszczenia powietrza w parku i jego okolicy. Do zwiększenia efektywności działań rewitalizacyjnych powinien przyczynić się mostek (fot. 1), zaprojektowany na wzór Mostku Miłości w Warszawie na Wilanowie. Przy opracowaniu

⁵ Dz.U., 2016, poz. 778.

ostatecznej lokalizacji mostku zdaniem autorów należy uwzględnić postulaty mieszkańców oraz wycenę inwestycji, gdyż mostek może być zlokalizowany na przedłużeniu ulicy Pogodnej albo ulicy Adama Próchnika. Niezależnie od wybranej lokalizacji, mostek połączy osiedle znajdujące się po drugiej stronie rzeki z nowo wybudowanym parkiem i umożliwi tamtejszej ludności korzystanie z niego, bez konieczności nakładania drogi. Od strony parkingów (ryc. 2) na bazie istniejącego obecnie magazynu powstanie kawiarnia, w której będzie można wypić kawę, zjeść, a także odpocząć i porozmawiać. Drugim budynkiem zaprojektowanym na terenie parku będzie znajdujący się w sąsiedztwie fontanny sklep sezonowy, w którym odwiedzający będą mogli kupić pamiątki lub wypożyczyć gry plenerowe oraz inne elementy ułatwiające odpoczynek i aktywne spędzanie czasu.

Ryc. 2. Projekt parku na terenie firmy Stal-Car w Skierniewicach

Źródło: opracowanie własne.

Fot. 1. Przykładowy wygląd mostku łączącego projektowany park z osiedlem po drugiej stronie rzeki Skierniewki

Źródło: Mostek-zakochanych-na-Przyczolkowej-w-Wilanowie.jpg, <http://bi.gazeta.pl/im/68/51/cc/z13390184Q> (dostęp: 09.12.2016).

Cały planowany park zostanie podzielony na strefy, które będą dopasowane do wieku i oczekiwań użytkowników. Umieszczenie stref zostało przemyślane w taki sposób, aby korzystanie z jednej strefy nie kolidowało z użytkowaniem innej strefy.

Strefa dla dzieci będzie wyposażona w drewniany plac zabaw (fot. 2). Wykorzystane materiały pochodzić będą z ekologicznych źródeł, które naturalnie wkomponują się w zieleni wypełniającą park. Dzieci znajdą dla siebie miejsce idealne do zabawy. Zjeżdżalnie, piaskownica oraz inne liczne atrakcje sprawią, że dzieci chętnie będą spędzały tu czas na świeżym powietrzu, co pozytywnie wpłynie na ich zdrowie. Drewniane tipi sprawią, że miejsce to stanie się obiektem wielu przygód, a place zabaw o tematyce przygodowej są częściej odwiedzane niż tradycyjne obiekty, ponieważ stwarzają okazję do zabaw tematycznych (Kosmala 2008; Czałczyńska-Podolska 2010). Odgrywanie scenek pozwoli rozbudzić wyobraźnię dzieci, co zachęci je do ponownego skorzystania z niego.

Fot. 2. Przykładowy plac zabaw do zaprojektowania w granicach proponowanego parku w Skierniewicach

Źródło: http://gazetacodzienna.pl/sites/default/files/imagecache/514x188gc1/5802_g.jpg (dostęp: 09.07.2017).

Przez cały park będzie prowadziła ścieżka edukacyjna (fot. 3), która pomoże nauczyć najmłodszych rozpoznawania gatunków roślin i zwierząt. Obiekt ten umożliwi kształtowanie wyobraźni dziecka oraz poglądowe zdobywanie wiedzy w przyjemny sposób. Dzięki umiejscowieniu takiego elementu w parku, dziecko nie będzie się nudziło. Pozna gatunki zwierząt zamieszkujących park i okoliczne tereny, a także rośliny rosnące w parku i jego najbliższym otoczeniu. Na drewnianych słupach umieszczone zostaną obrazki z gatunkiem zwierzęcia, rośliny, jej liścia oraz owocu. Zadaniem dziecka będzie uporządkowanie obrazków w taki sposób, aby dopasować zwierzę do rośliny, którą zjada, a także liścia i owocu tej rośliny.

Fot. 3. Proponowana ścieżka edukacyjna w projektowanym parku w Skierniewicach

Źródło: https://app.twojbudzet.um.warszawa.pl/2017/uploads/tasks/1452866258_zalacznik_3_1362.jpg (dostęp: 09.12.2016).

Strefa gier (fot. 4) to miejsce przeznaczone dla osób, które spędzają w parku czas ze znajomymi. Można w niej będzie grać w gry, m.in. warcaby ogrodowe, gdzie to ludzie są pionkami, a także w tenisa stołowego. Rywalizacja między mieszkańcami pozytywnie wpłynie na relacje między nimi. W przyszłości będzie możliwość zorganizowania amatorskich zawodów, co zachęci użytkowników do częstego korzystania ze strefy gier w celach treningowych. Korzystanie z tej strefy będzie możliwe także dla zorganizowanych grup (klasy, firmy, rodziny), co spowoduje rozwój integracji w grupie. Połączenie gry umysłowej z umiejscowieniem jej na świeżym powietrzu będzie sprzyjało lepszemu samopoczuciu mieszkańców Skierniewic.

Fot. 4. Proponowane elementy do gier w projektowanym parku w Skierniewicach

Źródło: <https://www.artbud.pl/userdata/gfx/3b57c7b1a7912710f2f718888bab19e2.jpg> (dostęp: 09.12.2016); http://kupszachy.istore.pl/environment/cache/images/300_300_productGfx_4922125.jpg (dostęp: 09.12.2016); <http://www.maillith.pl/images/st%C3%B3%C5%82-do-tenisa-na-zewn%C4%85trz.jpg> (dostęp: 09.12.2016).

Najbardziej aktywni mieszkańcy miasta będą mogli skorzystać z siłowni plenerowej (fot. 5), wyposażonej w niezbędny sprzęt umożliwiający samodzielne przeprowadzenie treningu, np. CrossFit. Boiska do siatkówki (fot. 6) staną się idealnym miejscem letnich spotkań i rywalizacji sprzyjającej integrowaniu się społeczności lokalnej. Skatepark (fot. 7) przeznaczony będzie dla osób mających potrzebę połączenia sportu z odrobiną adrenaliny. Rampy, tory i przeszkody to elementy, które znajdą miejsce w skateparku. Nowoczesny sprzęt na świeżym powietrzu przyciągnie z pewnością wielu chętnych. Rozwój młodym ludziom zapewnia nie tylko zabawa, ale także gry ruchowe. Gimnastyka oraz ruch na świeżym powietrzu są w stanie zabezpieczyć młodych ludzi przed chorobami w starszych latach. Skutkami takich działań jest zachowanie nie tylko prawidłowej postawy ciała czy kondycji, ale także zręczności i koordynacji ruchowej (Dwornikiewicz 2010; Lichota 2015).

Fot. 5. Proponowana siłownia plenerowa w projektowanym parku w Skierniewicach

Źródło: <http://assets.getmynt.com/5f5e107/56c3fdd3-fa34-4272-be25-8619e3fca3ab/images/crossfit-1.jpg> (dostęp: 09.12.2016).

Fot. 6. Proponowane boisko do siatkówki plażowej w projektowanym parku w Skierniewicach

Źródło: <http://p2.wawalove.pl/p2.wawalove.pl/309646106cfb59eddf2e33ffee997a08.jpg> (dostęp: 09.12.2016).

Fot. 7. Proponowany skate park w projektowanym parku w Skierniewicach

Źródło: http://brolive.org/photo_gallery/photos-skateboarder-7/Lannion_skate_park_2009_skatepalza.jpg (dostęp: 09.12.2016).

W strefie relaksu umieszczone zostaną „żywe leżaki” (fot. 8). Naturalne ławki to nowoczesna forma, łącząca miejsce odpoczynku z przyrodą. Uformowane z ziemi leżaki zostaną pokryte trawą, aby przybliżyć człowieka do natury. Zwolennicy tradycyjnych leżaków będą mogli je wypożyczyć w sklepiku przy fontannie. W strefie relaksu każdy z mieszkańców będzie mógł zaczerpnąć świeżego powietrza i odstresować się także dzięki odpowiednio dobranym roślinom. W kilku miejscach zostaną wybudowane altany, które będą miejscem spotkań, a także ewentualnego schronienia przed deszczem.

Fot. 8. Proponowane naturalne ławki w strefie relaksu w projektowanym parku w Skierniewicach

Źródło: <https://s-media-cache-ak0.pinimg.com/736x/8d/fe/f6/8dfef61e7a697b6fc70c4a0a4e80908a.jpg> (dostęp: 09.12.2016).

Mieszkańcy Skierniewic to społeczeństwo starzejące się, co oznacza, że seniorzy z roku na rok stanowią w nim coraz liczniejszą grupę⁶. Dla nich też przewidziano specjalną strefę seniora (fot. 9), gdzie aktywni będą mogli poprawić swoją kondycję i koordynację ruchową na siłowniach plenerowych przeznaczonych specjalnie dla nich. Dzięki wyodrębnieniu strefy dla seniora, starsi mieszkańcy nie będą czuć się skrępowani podczas ćwiczeń. Zmęczeni seniorzy także znajdą w parku coś dla siebie, ponieważ będą mogli odpocząć i porozmawiać na łonie natury.

Wielu mieszkańców miasta posiada zwierzęta domowe. W związku z tym w parku przewidziano miejsce dla zwierząt, które mogłyby odwiedzać je razem z właścicielami. Specjalna strefa czworonogów zostanie wyposażona w tory przeszkód (równoważnie, slalomy, tunele oraz labirynty), aby zwierzęta mogły aktywnie spędzać czas (fot. 10). Poidełka sterowane czujnikiem ruchu (fot. 11) zapewnią zwierzętom stały dostęp do wody, co zwiększy ich bezpieczeństwo i wygodę w gorące dni.

Fot. 9. Proponowana strefa seniora w projektowanym parku w Skierniewicach

Źródło: http://www.active-senior.pl/galeria/549230_1_max.jpg (dostęp: 09.12.2016).

Drzewa i krzewy zaproponowane w projekcie (fot. 12) mają nie tylko dostarczać doznań estetycznych, ale także wpływać na oczyszczanie powietrza z pyłów, zanieczyszczeń i drobnoustrojów. Do drzew i krzewów obficie wydzielających lotne związki eteryczne pozabawiające powietrze aktywnych wirusów i bakterii chorobotwórczych należą przede wszystkim drzewa i krzewy iglaste, a szczególnie sosna oraz jałowiec pospolity. Dobroczynnym działaniem odznaczają się także drzewa i krzewy liściaste, jak: lipa, brzoza, wierzba, klon, akacja, dąb, dereń, głóg, róża, jarzębina oraz bez. Przebywanie w pobliżu tych gatunków drzew i krzewów wpływa na poprawę zdrowia poprzez blokowanie działania chorobotwórczych drobnoustrojów dróg oddechowych⁷.

⁶ http://www.bip.um.skierniewice.pl/dokumenty/zalacznik_do_uchwaly_xxxiii189-2016.pdf (dostęp: 09.12.2016).

⁷ <http://mojafirma.infor.pl/nieruchomosci/ogrod/ciekawostki/269354,Drzewa-oczyszczajace-powietrze-z-wirusow-i-bakterii.html> (dostęp: 09.12.2016).

Fot. 10. Proponowany tor przeszkód dla czworonogów w projektowanym parku w Skierniewicach

Źródło: <http://www.tarnowo24.pl/sites/default/files/styles/large/public/artykuly/po-co-komu-wybiegi-dla-psow/po-co-komu-wybiegi-dla-psow.png?itok=JmugDQjE> (dostęp: 09.12.2016).

Fot. 11. Proponowane poidelka dla psów w projektowanym parku w Skierniewicach

Źródło: <http://cdn.psy-pies.com/artykuly/zdrowie/duze/waterdog-automatyczne-poidlo-dla-psow750.jpg> (dostęp: 09.12.2016).

Fot. 12. Proponowane gatunki drzew i krzewów w projektowanym parku w Skierniewicach

Źródło: opracowanie własne.

Na drzewach umieszczone zostaną domki dla owadów i ptaków, w których będą one mogły się schronić lub założyć swój dom. Śpiew ptaków sprawi, że człowiek zbliży się do natury, a podczas dnia spędzanego w parku towarzyszyć mu będzie naturalna muzyka.

5.4. Realizacja projektu rewitalizacji analizowanego obszaru – aspekt finansowy

Realizacja projektu rewitalizacji nie jest możliwa bez źródła finansowania. Fundusze mogą pochodzić z różnych źródeł, ale najczęściej są to dotacje publiczne. Istotnym warunkiem otrzymania wsparcia finansowego jest, aby projekty rewitalizacyjne były zgodne ze strategią rozwoju województw (regionów) i podporządkowane kryteriom prawodawstwa unijnego, uzasadniającego przyznanie środków pomocowych. Dlatego też samorządy, jeśli będą chciały skorzystać z unijnych środków pomocowych, będą musiały opracować kilkuletnie programy rewitalizacji obszarów zdegradowanych znajdujących się w ich jurysdykcji. Zintegrowany Program Operacyjny Rozwoju Regionalnego stawia jednoznaczne wymagania, aby przy ocenie wniosków stosować określone kryteria. Pierwszeństwo mają programy, które:

- będą przyczyniały się do tworzenia nowych lub utrzymania zagrożonych istniejących miejsc pracy;
- zapewnią przystosowanie istniejących obiektów do nowych funkcji handlowo-usługowych, turystycznych, rekreacyjnych, kulturowych, edukacyjnych itp.;
- będą przeciwdziałać marginalizacji społecznej i zagrożeniu zjawiskami patologii;
- będą sprzyjać podnoszeniu kwalifikacji, zwłaszcza przekwalifikowaniu zawodowemu, co umożliwi pozyskanie pracy w dziedzinach, które pracę mogą zaoferować w obszarze podlegającym rewitalizacji;
- zapewnią wzrost konkurencyjności gospodarki.

Stosowne przepisy określają tzw. wydatki kwalifikowane, tj. takie, które mogą być zaliczane jako koszty projektu rewitalizacji współfinansowanego z Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego. Dofinansowanie z tego źródła sięgać może 75% wartości projektu; pozostałe 25% wnoszą jednostki samorządu terytorialnego przy ewentualnym wsparciu budżetu centralnego.

Niezależnie od tego, jak bardzo skomplikowana i wielostopniowa jest procedura pozyskania środków na projekt, warto podjąć wysiłek organizacyjny, mając na względzie ogromne korzyści w sferze materialnej i społecznej płynące z rewitalizacji zaniedbanych, a niekiedy wręcz zdegradowanych terenów. Jest to ważne tym bardziej, że rewitalizacja to jeden z czynników najbardziej aktywizujących gospodarke.

Władze miasta Skierniewice jako proponowane działania rewitalizacyjne wskazały m.in. opracowanie lokalnego programu rewitalizacji Miasta Skierniewice

oraz utworzenie Lokalnego Funduszu Rewitalizacji jako instrumentu finansowania projektów rewitalizacyjnych Skierniewic z udziałem alokacji Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Łódzkiego (RPOWŁ) na lata 2014–2020 oraz innych podmiotów publicznych, prywatnych, a także instytucji finansowych. Szansą na realizację tych działań jest możliwość wykorzystania funduszy europejskich przez Miasto oraz mieszkańców.

Dla osiągnięcia rzeczywistego wpływu Programu Rewitalizacji na sytuację społeczno-gospodarczą obszaru wsparcia, przedsięwzięciom infrastrukturalnym będą towarzyszyły zaplanowane działania społeczne współfinansowane z Europejskiego Funduszu Społecznego, dzięki czemu zapewniona zostanie komplementarność źródeł finansowania (uzupełnianie i łączenie wsparcia ze środków EFRR, EFS itp. z wykluczeniem ryzyka podwójnego dofinansowania).

Program Rewitalizacji Miasta Skierniewice na lata 2016–2022 przedstawia projekty rewitalizacyjne kompleksowo, to znaczy, że uwzględnia współfinansowanie tychże działań z różnych źródeł, w tym z RPOWŁ na lata 2014–2020, Programu Operacyjnego Kapitał Ludzki, wskazuje również na możliwość wyboru innych programów pomocowych, jeżeli tylko dany projekt będzie spełniał przedstawiane kryteria. Do programów tych należy np. NFOŚiGW, PFRON czy ME-NiS. Program przewiduje także możliwość finansowania projektów ze środków prywatnych, jedynym wymaganiem jest, by proponowane projekty przedstawiały wymagane w niniejszym Programie informacje.

W tabeli 1 przedstawiono źródła funduszy na realizację działań rewitalizacyjnych w Skierniewicach w latach ubiegłych.

Tabela 1. Finansowanie działań rewitalizacyjnych w latach 2007–2013

Poniesione koszty realizacji projektu	Działania objęte projektem		
	Rewitalizacja terenów powojaskowych w Skierniewicach	Rewitalizacja zabytkowego parku miejskiego w Skierniewicach, dawnego ogrodu Prymasów Polski	Zagospodarowanie przestrzenne obszaru objętego ochroną konserwatorską – trakt dworcowy
Wartość całkowita projektu	25 689 401,42 zł	12 450 772,00 zł	2 961 270,16 zł
Kwota dofinansowania z EFRR	14 022 229,72 zł	9 930 311,79 zł	2 517 079,63 zł
Udział dofinansowania z EFRR w wartości całkowitej	54,58%	79,75%	85,00%

Źródło: opracowanie własne na podstawie Programu Rewitalizacji Miasta Skierniewice na lata 2016–2022.

Środki finansowe stanowiące wsparcie dla przeprowadzenia projektów rewitalizacyjnych, Miasto może – w zależności od charakteru projektu – uzyskać z różnych źródeł. W tabeli obliczono udział dofinansowania z Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego, które udało się pozyskać w wartości całkowitej projektu. Udział ten wynosi od 54,58% do nawet 85%. Można więc wnioskować, że tak mógłby kształtować się udział tych środków w przypadku realizacji projektu rewitalizacji terenu po firmie Stal-Car.

Pieniądze można także pozyskać z Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Łódzkiego (RPOWŁ) na lata 2014–2020. Zgodnie z wytycznymi, zakres rewitalizacji w programach operacyjnych na lata 2014–2020 RPOWŁ obejmuje m.in. działania na następujące priorytety inwestycyjne:

– Zachowanie i ochrona środowiska naturalnego oraz wspieranie efektywnego gospodarowania zasobami:

1. Zachowanie, ochrona, promowanie i rozwój dziedzictwa naturalnego i kulturowego;
2. Podejmowanie przedsięwzięć mających na celu poprawę stanu jakości środowiska miejskiego, rewitalizację miast, rekultywację i dekontaminację terenów przemysłowych (w tym terenów powojkowych), zmniejszenie zanieczyszczenia powietrza oraz propagowania działań służących zmniejszeniu hałasu.

W ramach krajowych programów operacyjnych możliwe jest uzyskanie wsparcia do projektów z poniżej wymienionych priorytetów inwestycyjnych:

– Program Operacyjny Infrastruktura i Środowisko 2014–2020:

1. Zachowanie, ochrona, promowanie i rozwój dziedzictwa naturalnego i kulturowego;
2. Podejmowanie przedsięwzięć mających na celu poprawę stanu jakości środowiska miejskiego, rewitalizację miast, rekultywację i dekontaminację terenów przemysłowych (w tym terenów powojkowych), zmniejszenie zanieczyszczenia powietrza oraz propagowania działań służących zmniejszeniu hałasu;
3. Inwestycje w infrastrukturę zdrowotną i społeczną, które przyczyniają się do rozwoju krajowego, regionalnego i lokalnego, zmniejszania nierówności w zakresie stanu zdrowia, promowanie włączenia społecznego poprzez lepszy dostęp do usług społecznych, kulturalnych i rekreacyjnych oraz przejścia z usług instytucjonalnych na usługi na poziomie społeczności lokalnych.

Projekty w ramach programu rewitalizacji mogą być dodatkowo finansowane z Inicjatyw UE typu JESSICA, środków budżetowych Gminy, środków Narodowego Funduszu Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej, środków Wojewódzkiego Funduszu Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej w Łodzi, środków instytucji sektora publicznego oraz w ramach Partnerstwa Publiczno-Prywatnego.

5.5. Wnioski

Rewitalizacja terenu miasta to proces, który ma na celu poprawę m.in. jakości życia mieszkańców. W celu uzyskania jak najlepszych efektów należy połączyć oczekiwania władz miasta i mieszkańców z możliwościami inwestycyjnymi i przestrzennymi rewitalizowanego terenu. Połączenie tych aspektów z uwzględnieniem w projekcie elementów przyjaznych środowisku poszerzy świadomość mieszkańców, a także zwiększy ich odpowiedzialność za teren podlegający rewitalizacji. Realizacja przedstawionego projektu, zdaniem autorów, nie tylko spełni oczekiwania mieszkańców, którymi jest powstanie parku w południowej części miasta, ale także wypełni postanowienia Programu Rewitalizacji Miasta Skierniewice na lata 2016–2022, zwiększając atrakcyjność okolicznych terenów.

Realizacja Programu Rewitalizacji Miasta Skierniewice uzależniona jest od wysokości pozyskanych środków zarówno krajowych, jak i z funduszy strukturalnych. Biorąc pod uwagę wysokości zobowiązań w poszczególnych latach i wysokość środków, jakie mogą być wydatkowane bezpośrednio z budżetu, możliwości finansowe Miasta wskazują, że na realizację przyjętych celów należy zabezpieczyć 15% wkładu w stosunku do uzyskanych środków wspólnotowych, a o pozostałe 85% należy starać się z wcześniej wymienionych funduszy oraz programów.

Autorzy prezentowanej koncepcji zdają sobie sprawę z możliwości wystąpienia ewentualnych konieczności dostosowania projektu do wysokości budżetu, jednakże w projekcie starano się zawrzeć jak najwięcej elementów przyjaznych środowisku, aby kontynuować idee przyświecające firmie Stal-Car. Dodatkowo, po wstępnych analizach ekonomicznych pragniemy wyrazić przekonanie, że wdrożenie zaprezentowanego projektu przyniesie wiele korzyści miastu i gminie Skierniewice.

Wykonując powyższy projekt, autorzy nie chcieli sugerować miastu konieczności rozwiązania umowy dzierżawy tego terenu z firmą Stal-Car. Biorąc pod uwagę, że teren jest przewidziany do rewitalizacji, jak również planowana jest budowa szpitala na pobliskiej działce stwierdzono, że istnieje potrzeba zagospodarowania terenu w sposób o wiele bardziej przyjazny dla miasta niż dotychczasowy.

Literatura

- Czałczyńska-Podolska M., 2010, *Ewolucja placu zabaw. Koncepcja przestrzeni zabaw dla dzieci w Europie i Stanach Zjednoczonych*, „Przestrzeń i Forma”, 13, Wydawnictwo Zachodniopomorskiego Uniwersytetu Technologicznego, Szczecin: 73–88.
- Dwornikiewicz K., 2010, *Plac zabaw – dlaczego to takie ważne?*, Stowarzyszenie Grupa Marki 2020: 3–12
- Gralak K., 2010, *Instrumenty finansowania lokalnych projektów rewitalizacyjnych*, „Zeszyty Naukowe Polityki Europejskiej, Finanse i Marketing”, 4(53): 9–17.
- Kondracki J., 1988, *Geografia fizyczna Polski*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.

- Kosmala M., 2008, *Jak stworzyć bezpieczne miejsce zabaw dziecięcych – poradnik*, Miasto Stołeczne Warszawa: 4–64.
- Lamprecht M., Marszał T. (red.), 2009, *Skierniewice. Struktura przestrzenna i uwarunkowania rozwoju*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź: 1–171.
- Lichota M., 2015, *Kreować czy korygować postawę ciała? Wciąż otwarte i aktualne pytanie*, „Zeszyty Naukowe WSKFiT”, Pruszków: 63–68.
- Małuszyńska I., Małuszyński M.J., Ancuta M., 2014, *Rewitalizacja terenów przemysłowych m.st. Warszawy na przykładzie Powiśla*, „Przegląd Naukowy – Inżynieria i Kształtowanie Środowiska”, 23(1/63), Warszawa: 99–109.
- Małuszyńska I., Małuszyński M.J., Chornicka K., Bielecki B., 2014, *Logistyka zwrotna odpadów przemysłu motoryzacyjnego na przykładzie stacji demontażu pojazdów wycofanych z eksploatacji – STAL-CAR*, „Gospodarka Materiałowa i Logistyka”, 5, CD: 385–394.
- Małuszyńska I., Małuszyński M.J., Rutkowska G., 2015, *Place zabaw na terenach parków zdrojowych jako wsparcie turystyki zdrowotnej*, „Europa Regionum”, 24: 249–258.
- Małuszyński M.J., Gajewska S., Małuszyńska I., 2016, *Działania z zakresu rewitalizacji służące edukacji ekologicznej na wybranym przykładzie*, „Europa Regionum”, 28: 163–176.
- Masierek E., 2016, *Miejska polityka mieszkaniowa jako niezbędne wsparcie dla procesów rewitalizacji obszarów śródmiejskich na przykładzie Łodzi*, [w:] E. Masierek (red.), *Uwarunkowania polityki mieszkaniowej w Polsce i na Ukrainie. The determinants of housing policy in Poland and Ukraine*, „Space–Society–Economy”, 18, Institute of the Built Environment and Spatial Policy, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź: 79–94.
- Sztando, A. 2008, *Pomiar rezultatów programu rewitalizacji miast*, „Samorząd Terytorialny”, 9: 41–57.
- Wołoszyn M.A., 2013, *Ekorewitalizacja – zagadnienia architektoniczne*, Wydawnictwo Exemplum, Poznań–Szczecin: 1–34.

Akty prawne

Obwieszczenie Marszałka Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 13 maja 2016 roku w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (Dz.U., 2016, poz. 778).

Ustawa z dnia 9 października 2015 roku o rewitalizacji (Dz.U., 2015, poz. 1777).

Opracowania planistyczne

Program Rewitalizacji Miasta Skierniewice na lata 2016–2022, http://www.bip.um.skierniewice.pl/dokumenty/zalacznik_do_uchwaly_xxxii1892016.pdf (dostęp: 09.12.2016).

Uchwała Nr XXIX/148/2016 z dnia 22 września 2016 roku w sprawie przyjęcia Programu Rewitalizacji Miasta Skierniewice na lata 2016–2022.

Źródła internetowe

https://app.twojbudzet.um.warszawa.pl/2017/uploads/tasks/-1452866258_zalacznik_3_1362.jpg (dostęp: 09.12.2016).

<http://assets.getmynt.com/5f5e107/56c3fdd3-fa34-4272-be25-8619e3fca3ab/images/cross-fit-1.jpg> (dostęp: 09.12.2016).

- https://bip.lodzkie.pl/files/programy/Program_rozwoju_turystyki_I.pdf (dostęp: 09.07.2017).
- <https://bipk.parkilodzkie.pl/parkilodzkie.pl—diagnoza-stanu-293-jdc5i.pdf> (dostęp: 09.07.2017).
- http://brolive.org/photo_gallery/photos-skateboarder7/Lannion_skate_park_2009_skatepal-za.jpg (dostęp: 09.12.2016).
- <http://cdn.psy-pies.com/artykuly/zdrowie/duze/waterdog-automatyczne-poidlo-dla-psow750.jpg> (dostęp: 09.12.2016).
- http://gazetacodzienna.pl/sites/default/files/imagecache/514x188/gc1/5802_g.jpg (dostęp: 09.07.2017).
- http://kupszachy.istore.pl/environment/cache/images/300_300_productGfx_4922125.jpg (dostęp: 09.12.2016).
- http://lodz.stat.gov.pl/vademecum/vademecum_lodzkie/portrety_miast/miasto_Skierniewice.pdf (dostęp: 06.04.2017).
- <http://mojafirna.infor.pl/nieruchomosci/ogrod/ciekawostki/269354,Drzewa-oczyszczajace-powietrze-z-wirusow-i-bakterii.html> (dostęp: 09.12.2016).
- <http://p2.wawalove.pl/p2.wawalove.pl/309646106cfb59eddf2e33ffee997a08.jpg> (dostęp: 09.12.2016).
- <https://s-media-cache-k0.pinimg.com/736x/8d/fe/f6/8dfef61e7a697b6fc70c4a0a4e80908a.jpg> (dostęp: 09.12.2016).
- http://www.active-senior.pl/galeria/549230_1_max.jpg (dostęp: 09.12.2016).
- <https://www.artbud.pl/userdata/gfx/3b57c7b1a7912710f2f718888bab19e2.jpg> (dostęp: 09.12.2016).
- http://www.domzpomyslem.pl/files/media/image/304/1532304/product_dzp/large.jpg (dostęp: 09.12.2016).
- <http://www.dzienniklodzki.pl/wiadomosci/skierniewice/a/europejskie-centrum-ortopedii-w-skierniewicach-amerykanin-z-nasa-wylozy-pieniadze-na-budowe-kliniki,10421112/> (dostęp: 08.08.2017).
- <http://www.geoportal.gov.pl/> (dostęp: 09.12.2016).
- <http://www.maillith.pl/images/st%3%B3%C5%82-do-tenisa-na-zewn%C4%85trz.jpg> (dostęp: 09.12.2016).
- <http://www.stal-car.pl/index.html> (dostęp: 09.12.2016).
- <http://www.tarnowo24.pl/sites/default/files/styles/large/public/artykuly/po-co-komu-wybiegi-dla-psow/po-co-komu-wybiegi-dla-psow.png?itok=JmugDQjE> (dostęp: 09.12.2016).
- Mostek-zakochanych-na-Przyczolkowej-w-Wilanowie, <http://bi.gazeta.pl/im/68/51/cc/z13390184Q.jpg> (dostęp: 09.12.2016).

Historia artykułu

Data wpływu: 8 sierpnia 2017

Data akceptacji: 2 lutego 2018